

uit dit monnikenwerk zijn voortgevloeid is het echter geen publieksboek te noemen, maar voor academici die geïnteresseerd zijn in de rol van de leefomgeving en persoonlijke risicofactoren biedt dit boek wel een schat aan informatie. De gekozen onderzoeksmethoden staan helaas niet toe welke risicofactoren wanneer, waar, en in welke mate invloed uitoefenden op de verschillende fases van de sterftetransitie. Ook een belangrijke claim van Sliphorst – dat de sociale status van een buurt mogelijk een meer betekenisvolle indicator is voor sterftekan- sen dan het beroep of de belastingklasse van het gezinshoofd (p. 19, 311) – wordt meer gesuggereerd dan empirisch gestaafd. Wel geeft dit boek een aanzet voor een andere benadering van sociale ongelijkheid in het onderzoek, één waarin ook de fysieke en sociale leefomgeving een plaats moet hebben. Dit is een grote verdienste.

Sanne Muurling, Radboud Universiteit Nijmegen

Reitze Jonkman, *Eene quaestie van vraag en aanbod. Veenbaas Alle Wytzes en zijn arbeiders in Appelscha* (Gorredijk: Noordboek, 2020). 139 p. ISBN 9789056156824.

DOI: 10.52024/tseg10793

Een markteconomie is een monetaire economie. Een voordeel daarvan voor de economisch historicus, is dat er veel documenten zijn geweest en regelmatig ook bewaard zijn gebleven waarin monetaire transacties – betalingen, leningen, contracten, belastingen – zijn genoteerd. Dit geldt zowel voor de kleitabletten van Mesopotamië als ook voor de veenderijen in Nederland. Reitze Jonkman heeft, vooral op basis van dit soort documenten, een boek geschreven over de economische geschiedenis van de veenderijen in Zuidoost Friesland. Het is echter niet enkel een opsomming van boekhoudkundige gegevens geworden. Ook de personen worden tot leven gebracht terwijl de boekhoudkundige gegevens over lonen, verkopen, prijzen en dergelijke in het kader van de historische discussie worden besproken. Het boek is, in bescheiden mate, ook een familiekroniek van het voorgeslacht van Reitze Jonkman – met als bonus dat een deel van de documenten die gebruikt zijn nieuw zijn, in de zin dat ze niet in officiële archieven bewaard worden maar als gewaardeerd doch zelden geraadpleegd familiebezit in vergeten hoekjes van zolders en kamers lagen te rusten.

Het boek begint met een algeheel overzicht van de veenderij, waarbij de arbeidsdeling duidelijk naar voren komt: veencompagnieën die in de loop van de tijd eigenlijk meer transportcompagnieën werden die de speciaal voor de veenderij gegraven kanalen uitbaatten, lokale grote en kleine ondernemers die de vervening ter hand namen en soms zelfs dynastieën grondvestten. Er was een betrekkelijk vaste groep van arbeiders die het graaf- en stapelwerk deden, veel mannen maar ook, binnen een duidelijke arbeidsverdeling, vrouwen en kinderen. Deze arbeidersgezinnen trokken, op de langere termijn, ook met de verschuivende verveningen mee, waarbij de kanalen en de graverijen die hiermee gepaard gingen het karakter van plaatsen zoals Appelscha en zelfs het hele Zuidoosten van Friesland definitief zouden veranderen. Opmerkelijk is hoeveel tijd er kon zitten tussen de aanleg van de kanalen en de aankoop van venen en de daadwerkelijke vervening. In Opsterland duurde het zelfs anderhalve eeuw voordat de rond 1550 door Pieter van Dekema aangekochte venen – enkel het veen, niet de ondergrond – rendabel konden worden geëxploiteerd. Belangrijk is de grootschalige en systematische aanpak waarbij de verveningen, in een tijd en regio waar een bedrijf met 5 werknemers reeds ‘groot’ was qua personeelsbestand, meegaondernemingen waren.

Na de algemene inleiding komen meer specifieke, boekhoudkundige gegevens aan de orde. Puur economisch van belang zijn de duidelijk loondaling na 1880, de daling van het ondernemingsrendement na 1885 en uiteraard aan het eind van de eeuw de gestadige afname van de productie. De venen in Zuidoost Friesland raakten uitgeput en zowel een deel van de ondernemers als een deel van de arbeiders migreerden naar, onder andere, Zuidoost Drenthe. In de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw waren de lonen gestegen maar de prijsdaling van de turf na 1880 bracht dit ten einde. En na 1885 was de loondaling kennelijk niet voldoende om het rendement op peil te houden, waarbij dit toevallig samenviel met het begin van het eind van de exploitatie. Opmerkelijk is overigens dat deze ontwikkelingen juist in deze tijd niet tot technische innovatie leidden. De techniek van de verveningen bleef de gehele periode vrijwel onveranderd.

Bij de lonen en salarissen – dit is in een breder economisch-historisch perspectief het belangrijkste deel van het boek – staat Jonkman uitgebreid stil bij jaar- en gezinsinkomens, mannen- en vrouwenwerk en op basis van individuele gegevens de overlap tussen verschillende categorieën arbeiders. Een arbeider kon in de loop van een jaar verschillende functies hebben, met verschillende inkomens. Daarbij wor-

den ook gegevens over het totale aantal arbeiders verstrekt. Veel gepubliceerde historische loonreeksen zijn gebaseerd op daglonen en geven daarmee voornamelijk het kosten- en niet het inkomensaspect van loonarbeid aan. De gegevens van Jonkman maken het mogelijk ook dit inkomensaspect in detail weer te geven en horen, voor zover ik daar overzicht over heb, tot het beste wat hierover in Nederland gepubliceerd is. Ook de sociale aspecten komen aan de orde en het is prachtig om de individuele ondernemers en arbeiders uit de boekhouding terug te zien in de verslagen van de overheidsenquête van 1891.

Het geheel wordt besproken tegen de achtergrond van de bestaande historiografie. Wat betreft die discussies: met betrekking tot de welstand van de veenarbeiders (en de ondernemers) geeft Jonkman een duidelijke scheidslijn aan. Na 1880 ging het, in dit veenderijgebied, minder goed met inkomens en werkgelegenheid. Op de korte termijn daalden de turfpijzen, op de langere termijn raakten de venen uitgeput. De ondernemers wisten uiteindelijk grote vermogens te vergaren wat begrepen kan worden als uitbuiting. De sociale verhoudingen stonden echter niet helemaal op scherp. De stakingen werden uiteindelijk verloren door de arbeiders maar leverden toch iets op terwijl het werk voor velen, maar niet voor allen, relatief vast was en vrouwen en kinderen mee moesten werken om een enigszins redelijk jaarinkomen te verdienen. En de ondernemers lijken zich bewust te zijn geweest van hun afhankelijkheid van de arbeidersgezinnen, dit ook in relatie tot de groeiende arbeidersbeweging in Nederland. Wel nam, op de lange termijn, de ongelijkheid sterk toe en zoals gezegd verslechterde de algemene situatie na 1880. Afgezet tegen academische criteria is de voorname kritiek op het boek dat de binnenlandse discussie weliswaar adequate aandacht krijgt, maar dat de ontwikkelingen nauwelijks in een internationaal perspectief worden geplaatst.

Merijn Knibbe, Hogeschool Van Hall Larenstein en
Nederlands Agronomisch Historisch Instituut Groningen